

Վալերի Ա. Միրզոյան
Փիլիսոփ. գիտ. դոկտոր

ՄԻՄՈՆ ԶԱՎԱՐՅԱՆԸ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ծննդյան 150-ամյակի առիթով*

Բանալի բառեր – Միմոն Զավարյան, բազմազանություն, փոքրամասնություն, ապակենտրոնացում, ժողովրդավարություն, ինքնակառավարում, իշխանություն, ազատություն, համամասնակցություն, առաջադիմություն:

Միմոն Զավարյանը (1865–1913) ՀՀ Դաշնակության հիմնադիրներից է. գյուղատնտես, մանկավարժ, հրապարակախոս, եռանդուն քաղաքական գործիչ: Նրա տեսական ժառանգության մեջ մեզ համար ուշագրավ և արդիական են հանրային կյանքի սոցիալ-փիլիսոփայական լայն դիտարկումները, մասնավորապես՝ ժողովրդավարության էության և դրսևորումների հանգամանալից պարզաբանումը, պետական կառավարման համակարգի ապակենտրոնացման հիմնավորումները, տեղական ինքնակառավարման սոցիալական նշանակության շեշտադրումը, հանրային կառավարման մեջ կուսակցությունների դերակատարման վերլուծությունը:

Եթե փորձենք առանձնացնել Ս. Զավարյանի սոցիալական փիլիսոփայության մեթոդաբանական հիմքը, ապա պիտի սկսենք մարդկանց համակեցության կազմակերպման մեջ միօրինակության և բազմազանության ներդաշնակ համադրման նրա պահանջից: Այս պահանջ-դիրքորոշումը հույժ արդիական է ներկայիս գլոբալացման պայմաններում, երբ, օրինակ, մշակութային ծավալապաշտության կողմնակիցները լիովին բնական են համարում ազգամշակութային տարբերությունների աստիճանական հարթեցումը, փոքրամասնությունների լեզվի վերացումը, ազգերի ուժացումը և այլն: Որպես հակափաստարկ Զավարյանը, նախ, լուսաբանող մի օրինակ է բերում, հիշեցնում Խրիմյան Հայրիկի պատասխանը Պետերբուրգի մետրոպոլիտի այն հարցադրմանը, թե չարժե՞ն արդյոք, որ քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիները միանան և հենց Հայաստանյայց եկեղեցին առաջինը նման քայլ կատարի: Խրիմյանը հակադրվում է անմիտ միօրինակացման այս հիմնավորմանը, բացատրում ռուս հոգևորականին, որ Քրիստոսի ուս-

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 31.03.2015:

մունքը դավանող եկեղեցիները նման են տարբեր ծաղիկներից բաղկացած մի գեղեցիկ փնջի, ուստի և ծաղիկներից մեկի իսկ բացակայությունը միայն կաղ-քատացնի փունջը: «Խրիմյանի պատասխանի մեջ կա մեծ ճշմարտություն,- ամ-փոփում է Ս. Զավարյանը և դրան տալիս տեսական եզրահանգման ձև,- **Բազմա-զանությունը** առաջադիմության հատկանիշներն են և միևնույն ժամանակ ազ-դակներն են և, եթե կարելի է ըսել՝ կյանքի նպատակն է»¹:

Այս դիրքերից է պաշտպանում Ս. Զավարյանն ազգային փոքրամասնություն-ների իրավունքները և, ամենից առաջ, հայոց լեզվի շահերը: «Ան արդի սերունդի ամենայնպես կազմի ժառանգությունն է, թողված մեր նախնիքներն: Ան մեր հո-գիին, մեր արյան ամենամոլորական մասն է, որ պահելու ենք մեր ամբողջ ուժո-վը»²: Դա վերաբերում է բոլոր ազգերի լեզվին, մշակույթին, հավատքին, ինքնու-թյանը: Բազում են օրինակները, թե ինչպես են իշխող խավերը ճնշում հասա-րակության մյուս խավերին, գերակշռող ազգային տարրը՝ նսեմացնում փոքրա-մասնությանը, պետական լեզվի գերիշխանությամբ՝ սահմանափակում ազգային համայնքների մշակութային իրավունքները: Միաժամանակ՝ Զավարյանն արձա-նագրում է նաև հարազատ լեզվի համար պայքարի օրինակներ, ազգային զար-թոնքի դրսևորումներ, սեփական մշակույթի շուրջ համախմբում: Ուստի նրա հա-մար աներկբա է շիտակ ժողովրդավարության կարևոր պայմաններից մեկը. «Ինչպես անցյալին մեջ՝ կրոնները, սեփական լեզուն՝ ազգերու համար տեսակ մը սրբություն է այսօր, ամեն մեկ ազգության անկապտելի իրավունքը, որ ազատ է ըլլալու որևէ ճնշում»³:

Հիշատակելով ազգային ճնշման բազում օրինակներ (Գերմանիայում, Ռու-սաստանում, «հետամնաց Թուրքիայում» և այլն)՝ Զավարյանը կոչ է անում. «Չվախնանք ազգություններու բազմազանութենեն, մեկ կողմ թողունք մեկը մյուսին նվազեցնելու տենչանքը՝ այս կամ այն արհեստական միջոցով»⁴: Ավելին, ազգային բազմազանությունը մարդկության ընդհանուր հարստությունն է, ազգերը կարող են միմյանցից սովորել: Թերևս զարմանալի չէ, որ հատկապես դարերով տարատեսակ ճնշումների ենթարկված ազգի՝ հայերիս շուրթերից է հնչում ազգային համերաշխության, խաղաղ համակեցության լավագույն բա-նաձևումը. «Անհատներու նման ազգերը ևս չեն ներկայացնել կատարելության տիպար: Ամեն մեկն ունի իր թույլ, բայց և շեշտված դրական հատկանիշները: Օգտվինք փոխադարձաբար ամեն մեկ ազգի ունեցած դրական գիծերեն»⁵:

Ինչպես մարդիկ, այնպես էլ պետությունները, միևնույն պետության տարբեր մարզերը, բնակավայրերը մասնագիտանում են տնտեսական գործունեության տարբեր տեսակների մեջ: Հենց այս հանգամանքը նրանց հարկադրում է նաև զբաղվել ապրանքների և ծառայությունների փոխանակությամբ: Վերստին բազ-մազանությունը զուգահեռվում է միօրինակությանը, փոխանակության ընդլայն-մամբ ապահովվում է ընդհանրությունը: Նշանակում է կյանքի ընթացքն իսկ թե-լադրում է պետության կառավարման համակարգի ապակենտրոն և դաշնային կառուցվածքի անհրաժեշտությունը. «Եվ այսպիսով, առևտրի զարգացումը մեկ կողմե կմղե մարդկությունը միանալ և ոչնչացնել պետություններու սահմաննե-րը, մասնագիտացման զարգացումը մյուս կողմե կշեշտե ամեն մեկ ուրույն շրջանի զարգացման կարևորությունը՝ այդ շրջանին մեջ: Երկու ուղղություններու հաշտությունը կապահովվի միայն ապակեդրոնացման-դաշնակցական կարգերու հաստատումով... դրություն մը, որ մեկ կողմե կապահովե տեղական ինքնուրույն արտադրությունն ու ստեղծագործությունը, մյուս կողմե ալ կբանա անսահման ասպարեզ՝ սերտ ու ազատ հաղորդակցության համար»⁶:

1 Ս. Զավարյան, Ապակեդրոնացում // Երկեր, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1991, էջ 64: Աստ և հետայսու մեջբերումներում ընդգծումը Ս. Զավարյանին է:

2 Անդ, էջ 63:

3 Անդ:

4 Անդ, էջ 65:

5 Անդ:

6 Անդ, էջ 59:

Այս դատողություններից հետո միանգամայն համոզիչ է Ս. Զավարյանի ամփոփիչ բանաձևը. «**Քազմազանությունը, ինքնություն ազատ զարգացումը՝ փոխադարձ սերտ հարաբերություններու հետ՝**» անհրաժեշտ պայման է յուրաքանչյուր երկրի առաջադիմության համար»⁷:

Նման աշխարհայացքային դիրքորոշմամբ՝ ինքնին հասկանալի է, որ բուն պետության կառուցվածքի, տարածական կազմակերպման, պետաքաղաքական ռեժիմի բնութագրման համար չեն կարող լինել համապարտադիր կաղապարներ. «Ես հեռու եմ այն կարծիքեն, թե պետական կազմի համար կրնա գոյություն ունենալ ընդհանուր դրություն մը, որ հարմարեր բոլոր ժամանակներուն և բոլոր երկրներուն: Յուրաքանչյուր երկրի աշխարհագրական դիրքը, հասարակության տնտեսական կազմի ձևը, ազգաբնակչության մտավոր զարգացման աստիճանը ու ազգություններու փոխադարձ հարաբերությունները կազդեն և կպայմանավորեն այս կամ այն հասարակական կազմակերպության ձևը»⁸: Հետևաբար, հնարավոր չէ, մեկ երկրում իրեն արդարացրած կազմակերպության ձևը ինքնաբերաբար գործադրել այլ երկրում:

Միօրինակության և բազմազանության հարաբերակցությունը հանրային կյանքի կառավարման, պետության քաղաքականության տեսակետից վերածվում է **մեծամասնության և փոքրամասնության փոխհարաբերությունների** կարգավորման հիմնախնդրի սոցիալ-փիլիսոփայական դիտարկման: Հայտնի է, որ XVII-XVIII դարերի հանրային դաշինքի տեսաբանները ինչպես բուն պետության ծագման, այնպես էլ դրա ամբողջականության պահպանման և միասնական գործառության մեջ վճռորոշ էին համարում ժողովրդի մեծամասնության կամքը: Շատ հստակ է ժողովրդավարության այդ սկզբունքը ձևակերպված **Ջոն Լոկի** աշխատություններում՝ «մեծամասնությունը իրավունք ունի վճռելու և գործելու մյուսների փոխարեն», «մեծամասնության գործողությունը հարկ է ընդունել որպես ամբողջի գործողություն»⁹: Դրա մասին Ս. Զավարյանն այսպես է արտահայտվում. «Ֆրանսիական Մեծ Հեղափոխությունը վերջնականապես խորտակեց «ազնվաշուքներու» ի ծնե վայելած իրավունքները: Մարդկային անհատներու **հավասարությունը**, մտքի և խղճի ազատությունը իբր հիմք ընդունվեցան նոր աշխարհայացքի, և ժողովրդի իշխանությունը՝ իբրև միջոց նոր քաղաքական կազմի»¹⁰: Այս հարցում, այդուհանդերձ, հայ մտածողն ունի որոշակի վերապահում. «Թագակիրները տապալելով և անհատի հավասարությունը հռչակելով, նոր ուղղությունը անտես ըրավ, որ **մեծամասնության իշխանությունը** (որով կարտահայտվի ժողովրդի կամքը) չպահովեր մանր համախմբումներու իրավունքները: Մեծամասնության իրավունքը շատ դեպքերու մեջ ի չարը գործ կդրվի»¹¹:

Մեծամասնության և փոքրամասնության հարաբերակցության մասին Զավարյանի մտորումները չեն սահմանափակվում միայն փոքրամասնության իրավունքները հարգելով, դիցուք, օրենսդրական մարմնում նրանց ներկայացուցիչներին տեղ հատկացնելով, թեպետ այսկերպ, իհարկե, «կյթունան ազգային հողի վրա ծագում առնող անախորժ և նույնիսկ վտանգավոր բարդություններն ու ընդհարումները»¹²: Խնդիրն ավելի ընդհանրական բնույթ ունի. մեծամասնության իշխանությունը ամենուր, լինի կառավարում, թե գիտություն, հակված է պահպանողականության, այսինքն՝ կամա թե ակամա «կստեղծվի նոր ձևի պատճեմը մը առաջադիմության դեմ»¹³: «Եվ, ընդհակառակն, գյուտերի նման, նոր մտքերն ալ առաջ կգան առանձին անհատներե: **Նոր** գաղափարները, **ճշմարտության ավելի բարձր** ըմբռնումները կյուրացվին նախ և առաջ այս կամ այն **նեղ** շրջա-

7 Ս. Զավարյան, Ապակեդրոնացում, էջ 72:

8 Անդ, էջ 25:

9 **Локк Дж.** Два трактата о правлении // Соч. в 3-х томах, т. 1, М., 1988, с. 317, 318:

10 Ս. Զավարյան, Ապակեդրոնացում, էջ 54-55:

11 Անդ, էջ 55:

12 Անդ, էջ 57:

13 Անդ, էջ 55:

նակին կողմն, կկազմեն **փոքրամասնության** սեփականություն»¹⁴:

Ուրեմն, փոքրամասնության իրավունքների ապահովումը, անհարկի սահմանափակումներից ազատումը ոչ միայն քաղաքական, այլև քաղաքակրթական նշանակություն է ստանում: Այս առումով շատ ուշագրավ է Ջավարյանի արած կանխատեսումը ինչպես հանրային կյանքում, այնպես էլ մտավոր աշխարհի գարգացման մեջ քանակի և որակի փոխհարաբերության վերաբերյալ. «Քանակի հետ մեծ արժեք ունի նաև **որակը**: Քանակեն ավելի կգնահատվի **ինքնուրույնությունը**: Ապագային, երբ մարդոց նյութական պետքերը բավարարություն ստացած կըլլան, **նորի, ինքնուրույնության, որակի պահանջը** ավելի ևս պիտի շեշտվի, և առ պիտի դառնա մարդկության ամենամեծ տենչը»¹⁵:

Առհասարակ, ինչ բան է **շիտակ ժողովրդավարությունը**: Արդյոք կառավարման համակարգի փոխարկումը միապետականից հանրապետականի արդեն իսկ ենթադրում է ժողովրդավարության հաստատում: Ըստ Ջավարյանի՝ դա միայն առաջին քայլն է, որին պետք է հետևի հանրային կյանքի կառավարմանը հնարավորինս շատ քաղաքացիների անկաշկանդ մասնակցությունը: «Իսկական ժողովրդապետությունը չի պարունակեր իր մեջ միապետի իշխանության փոխանցումը քանի մը հարյուր ընտրյալներու: Ատ միայն առաջին քայլն է և ոչ ամենակարևոր քայլը: Ժողովրդի իշխանություն և ժողովրդական կառավարություն կըլլա այն պարագային, երբ օրենքներու քննության և հասարակական գործերու կարգադրության մասնակցին կարելի եղածին չափ շատ մարդիկ, երկրի հասուն ու կենսունակ բոլոր տարրերը»¹⁶: Իսկ դրա համար լավագույն հնարավորություն ընձեռում է հատկապես տեղական կառավարումը, ինչի հիմնավորումն էլ Ս. Ջավարյանը դիտում է որպես իր փիլիսոփայության գործնական նպատակը:

Բայց մինչ տեղական կառավարման երևույթին վերաբերող նրա դատողություններին ավելի հանգամանորեն անդրադառնալը՝ ծանոթանանք նրա վերաբերմունքին Շարլ-Լուի Մոնտեսքյոյի, հատկապես վերջինիս «Օրենքների ոգին» աշխատության հանդեպ: «Ֆրանսիացի հայտնի հանճարը», «մեծ ֆրանսիացին», ինչպես նրան մեծարում է Ջավարյանը, բացատրում էր ժողովրդավարական Անգլիայի առավելությունը բռնապետական Ֆրանսիայի հանդեպ երկու գործոնով. առաջինն այն է, որ վարչական կարգի հիմքում ոչ թե միապետի, այլ ժողովրդի կամքն է, երկրորդը՝ պետական իշխանության ճյուղերի՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների փաստացի անկախությունը միմյանցից¹⁷: Այս երկու պայմանի շեշտադրումը՝ ժողովրդի կամքի օրենսդրական արտահայտումը և իշխանության ճյուղերի միմյանց հսկելու, հավասարակշռելու հնարավորությունը Ջավարյանը գնահատում է որպես «անհերքելի ճշմարտություն»: Այդուհանդերձ, նկատում է նա, ֆրանսիացի փիլիսոփան անտեսել է մի կարևոր հանգամանք՝ բրիտանական համայնքներին բնորոշ ազատությունը իրենց ներքին ինքնավարության հարցերում. հենց այդ լայն ինքնավարությունն է «Անգլիո ազատության հիմնաքարը»¹⁸:

Ս. Ջավարյանի համար այս կապը ռազմավարական նշանակության դրույթ է. «Ամեն տեղ **երկրի ազատության աստիճանը կապված է տեղական ինքնավարության աստիճանին**»¹⁹: Եվ որքան ավելի լայն է քաղաքացիների մասնակցությունը, այնքան ավելի ժողովրդավարական (ռամկավարական) կարող է համարվել տվյալ պետությունը: «Ռամկավար երկիրներու մեջ **չկա քաղաքացի,**

14 Անդ, էջ 55-56: Ուշագրավ է Միքայել Վարանդյանի դիտարկումը. «Որքան ալ կը սիրէր ժողովուրդը, որքան ալ սրտով նիրած լինէր զանգամաճներու դատին, իր ջերմ ու խորունկ համակրանքը գիտակից անհատներու կողմն էր, խիզախ, ձեռներեց, վճռական, արի փոքրամասնութեան կողմը: Ջավարեանի ըմբռնումով այդ անհատներն են, որ կը նիւթեն համաշխարհային պատմութիւնը, քարշէղով իրենց ետևէն կոպիտ, յետամնաց, սոխայ անգիտակից, զանգամաճը»: Տեն Մ. Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., 1992, էջ 92:

15 Ս. Ջավարյան, Ապակեդրոնացում, էջ 65:

16 Անդ, էջ 34:

17 Տեն **Монтескье III**. О духе законов // Избранные произведения. М.: Политиздат, 1955, էջ 290-300:

18 Ս. Ջավարյան, Ապակեդրոնացում, էջ 33:

19 Անդ:

որ այս կամ այն չափով ներգործական դեր չխաղա համայնքի կամ որևէ ընկերության գործերուն մեջ»²⁰:

Միայն ժողովրդավարական կառավարման պայմաններում է հնարավոր բացահայտել և լիովին գործադրել հասարակության բոլոր անդամների կարողությունները: Այս դրույթով ժամանակին Ջոն Լոկը հիմնավորում էր հանրապետական կարգերի առավելությունը՝ հակառակ Թոմաս Հոբսի հիմնավորած բացարձակ միապետական կառավարման²¹: Միևնույն փաստարկն ենք գտնում Ս. Զավարյանի հիմնավորումներում. «Ամեն մեկ երկրի համար էն կարևորը, ամենամեծ հարստությունը ինքը՝ ժողովուրդն է, մարդիկն են: Եթե մարդիկ տգետ են ու նախապաշարված, եթե անոնք աշխատասեր և ճարտար չեն արհեստներու մեջ կամ չունին **նախաձեռնության ոգի**, ընդունակ չեն **ինքնագործունեության**, պետությունը այդ պարագային չի կրնար լուսավոր, հարուստ և կենսունակ ըլլալ»²²:

Մարդիկ ամենամեծ հարստությունն են. եթե այս ասույթը թարգմանենք ժամանակակից լեզվի, ապա ստանում ենք «մարդկային կապիտալի» էության խորունկ մի բնութագրում: Հիրավի, որքա՞ն արդիական է հնչում Զավարյանի պատկերավոր (թեպետ, անշուշտ, ավստասնքով արված) համեմատությունը. «Շնորհիվ իր ավելի բարձր կրթության, արհեստական հմտության ու ճարավկության, ինչպես և՛ նախաձեռնության ոգիին, միջակ ավստրիացի մը իր տնտեսական-հասարակական կարողություններով երկու հայ կարժե, իսկ մեկ ամերիկացի՝ երկու ավստրիացի և չորս հայ»²³:

Գործնական առումով Ս. Զավարյանի դատողությունների մեջ կարող ենք առանձնացնել հանրային կյանքի ապակենտրոն կառավարման համակարգի կարևորության մի քանի հիմնավորում:

Ա. Տեղական խնդիրներն ավելի հիմնավոր և արդյունավետ են կարգավորվում: Տեղերում, բնականաբար, առավել տեղյակ են սեփական հոգսերից, ունակ են հստակեցնելու տնտեսական և կազմակերպական առաջնահերթությունները: Այստեղ հարկավոր է հաշվի առնել նաև Զավարյանի արձանագրած «չգրված օրենքների» դերը. նկատի ունի այն, որ գրառված, իրավական, համապետական օրենքները տեղերում կիրառություն են ստանում՝ բեկվելով այդտեղ իշխող բարոյական պատկերացումների, ավանդույթների, մշակութային առանձնահատկությունների ոսպնյակով:

Անցյալի աշխարհակալ տերությունների փլուզման պատճառներից մեկն էլ կառավարման գերկենտրոնացումն է եղել, երբ կենտրոնական իշխանությունը չի վստահում ծայրամասերին և ձգտում է ամեն ինչ իր ձեռքում պահել: Եվ, հասկանալի է, որքան էլ կենտրոնի պաշտոնյաները բարելիպիղճ և աշխատասեր լինեն, նրանց առջև ծառայած է կառավարելիության ապահովման խնդիրը, այսինքն՝ նրանք պարզապես չեն կարող ընդգրկել կառավարման օբյեկտը լիովին, խորամուխ լինել տեղական տարատեսակ առանձնահատկությունների մեջ: Արդյունավետ կառավարմանը խոչընդոտող այս հանգամանքին Զավարյանը հավելում է ևս մեկը. «Տեղական պայմանները չճանչցող, տեղացի ազգաբնակչության հետ չկապված դրսեցի պաշտոնյաները ավելի իրենց մեծերուն հաճոյանալու մասին կխորհին, քան թե երկրի բարգավաճմանը»²⁴:

Բ. Կենտրոնական կառավարության գործունեությունը զգալիորեն բեռնաթափվում է: Կառավարման համապետական մարմինները ավելի շատ ժամանակ են ստանում զբաղվելու ընդհանուր նշանակության խնդիրների կարգավորմամբ: Մինչդեռ կառավարման գերկենտրոնացման հետևանքով անարդյունավետ աշխատանք է կատարվում: Զավարյանը նման աշխատանքի մի քանի օրինակ է բերում. այսպես, Ռուսաստանի առաջին գումարման Պետական դուման որպես անհետաձգելի խնդիր քննարկում է Դորպատի համալսարանի լվացարանի կա-

20 Անդ, էջ 36:

21 Տե՛ս **Локк Дж.** Два трактата о правлении, նշվ. աշխ., էջ 312–313:

22 **Ս. Զավարյան**, Ապակեդրոնացում, էջ 35:

23 Անդ, էջ 35:

24 Անդ, էջ 27:

ռուցման օրենքը²⁵: Նույն էր Թուրքիայի պարագայում, որտեղ տեղական նշանակության ամենաչնչին հարցն անգամ պարտադիր պետք է կարգավորվեր միայն վերին ատյանների կամքով: Ի հակադրություն այդօրինակ անարդյունավետ կառավարման՝ Զավարյանը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում Ավստրիայի համապետական կառույցների գործունեությանը, Շվեյցարիայի տեղական ինքնակառավարման համակարգին, ԱՄՆ-ի նահանգների ինքնուրույնությանը:

Գ. Անհատը և ամբողջ հասարակությունը տոգորվում են քաղաքացիականության առողջ զգացումով: Տեղական ինքնակառավարմանը մասնակցելով՝ անհատը գիտակցում է նաև հանրային ընդհանուր խնդիրների առկայությունը, պատրաստակամություն է դրսևորում նպաստելու դրանց լուծմանը, բացի դրանից՝ նույն այդ անհատը ձգտում է ամեն կերպ օժանդակելու համամասնակցության մշակույթի ամրապնդմանը, Զավարյանի տված բանաձևով՝ «անհատի քաղաքացիական առողջ զարգացումը, ազատությունն ու ժողովրդապետության պաշտպանությունը»²⁶:

Հարկավոր է նկատել, որ այս հարցում Զավարյանը նուրբ դիտարկում է կատարել հանրային զանազան խավերի քաղաքական վարքագծի դրսևորումների մասին: Նրա համոզմամբ՝ միայն տեղական ինքնակառավարմանը հանրության ամենալայն շերտերի զանգվածաբար մասնակցությունն է երաշխիքը ժողովրդավարական արժեքներին անմնացորդ նվիրվելու: Այլ պարագայում առկա իշխանությունը վիճարկող ընդդիմադիր ուժը հակված է լինում սոսկ փոխարինելու նախորդին՝ նույնիսկ դավաճանելով հանրության շահերը: «Ով որ կուզե սահմանադրություն հայտարարելով պահել արդի բյուրոկրատիզմը (պաշտոնյաներու իշխանությունը), ան հույս պիտի դնե միայն կրթված ու «ազատական» միջակ տարրերու, այսինքն հասարակության շատ նեղ շերտի մը վրա, որը այնքա՛ն տենչեր ունի լավ պաշտոններ գրավելու և պառլամենտի անդամ ընտրվելու, բայց անկարող է իր կրծքով պաշտպանել ազատությունները»²⁷:

Դ. Հանրային կառավարմանը քաղաքացիների մասնակցության ընդլայնումը համատարած նախաձեռնողականություն և մրցակցություն է ապահովում: Տեղական և համապետական հարցերի քննարկմանը և խնդիրների լուծմանը քաղաքացիների մասնակցության ընդլայնումը, իսկապես, բացառիկ նշանակություն ունի. չէ՞ որ «անհատական նախաձեռնությունը ոչ մեկ բանով այնքան չի խրախուսվիր, որչափ տեղական ինքնավարությամբ»²⁸: Իսկ հարևան համայնքների միջև մրցակցությունը կարող է նպաստավոր լինել տվյալ համայնքներում, ուրեմն և ամբողջ պետության մեջ սոցիալ-տնտեսական խնդիրների արդյունավետ լուծմանը. «Ինձ կթվի նույնիսկ, որ այն մրցակցությունը, որ կա դրացի գյուղերու կամ քաղաքներու, օրինակ՝ Ժնևի և Լոզանի միջև, մրցակցություն, որ հիմնված է կատարյալ հավասարության վրա, դատապարտելի չէ, այլ՝ ընդհակառակը: Թող ամեն մեկը աշխատի պարծենալ, որ իր հայրենի գյուղի, շրջանի դպրոցները, ծանապարհները, բարքերը, օրենսդրությունը ավելի լավ և ավելի առաջադեմ են դրացիին ունեցածներեն»²⁹:

Ե. Հզորանում է միասնական հայրենիքի, ընդհանուր պետականության զգացումը: Այս դրույթը Զավարյանը հիմնավորում է ընտանիքի հետ համեմատությամբ. «Եվ ինչպես ընտանեկան սերը լայնալույզ կվերածվի ազգային սիրո և հետո համամարդկային, այնպես ալ առողջ պետական հայրենասիրությունը կրնա առաջ գալ միայն քայլ առ քայլ, տեղական հայրենասիրության աստիճանական զարգացումով»³⁰:

Ժողովրդավարության ապահովման մյուս հիմնախնդիրը իշխանության չա-

25 Տե՛ս անդ, էջ 29:

26 Անդ, էջ 41:

27 Անդ, էջ 34:

28 Անդ, էջ 35-36:

29 Անդ, էջ 39:

30 Անդ, էջ 37:

րաշահման վտանգը հնարավորինս չեզոքացնելն է: Զավարյանի համար աներկբա ճշմարտություն է այն, որ իշխանությունն ինքնին ծավալապաշտական նկրտումներ ունի, ուստի և նրա առջև պատենշ պիտի դրվի. «Մենաշնորհը ամեն բանի մեջ վատ է և վտանգավոր, մանավանդ երկիր կառավարելու գործին մեջ»³¹: Մենաշնորհյալ, հակազդեցություն չունեցող իշխանությունը անխուսափելիորեն այլասերում է իշխանություն կողմնակիցին. այս եզրակացությանն է գալիս Ս. Զավարյանը. «Ղեկավար անհատներու և խմբակցություններու **բարի կամքն** ու տրամադրությունը բավական չեն՝ զերծ պահելու համար զանոնք բռնություններե ու զեղծումներե: Ամենաբարի և ամենն ազնիվ մարդն իսկ **իշխանությունը** ձեռք առնելով, իրերու բերմամբ իսկ տրամադիր է դառնալ բռնակալ, եթե իր գործերուն մեջ չի քննադատվիր, չի զսպվիր ու չի սանձահարվիր: Հսկողությունը, քննադատությունը, **ընդդիմությունը** հասարակական գործունեության, ինչպես և խորհրդարանի մեջ անհրաժեշտ պայմաններ են շիտակ, օրինական, առաջադեմ ընթացքի»³²:

Իշխանության չարաշահումն արգելող, հանրային կյանքում ներդաշնակության վերականգնման ազդու միջոցներից են պարբերաբար անցկացվող տարբեր մակարդակի ընտրությունները: Սիմոն Զավարյանը ընտրական պայքարը գնահատում է որպես հանրային կյանքի առումով շատ օգտակար երևույթ. կուսակցությունները իրենց ծրագրերն են հրապարակում՝ «ցուցնելու նոր ձանփաներ՝ երկրին առաջադիմության համար», «կրթարձրանա հասարակության հետաքրքրությունը, ժողովուրդը կդաստիարակվի, երկիրը կհասունա քաղաքականապես»³³: Սակայն հաճախ արդեն իշխող կուսակցությունները ամեն ինչ անում են լոկ վերարտադրվելու համար. «Քաղաքական տեսությունը և ժողովրդի հետամնացությունը ամեն տեղ կապահովեն և կհամապատասխանեն իշխողներու ուժին և ազդեցության»³⁴: Սեփական հանրային կյանքը կարգավորելու անտարբերությունը նկատի ունենալով՝ Զավարյանը դառնությամբ է խոսում հայոց քաղաքական վարքագծի մասին. «Որչափ անգլիացին (միջին տիպարի անգլիացին) մարդ է և քաղաքացի (ազատ, քննադատող, ինքնուրույն ու համբերատար), նույնչափ մենք վախկոտ ենք, ծածկամիտ, անգույն, անհամբերատար, միշտ տրամադիր ըլլալու բռնակալ կամ ստրուկ, նայելով բախտի բերումին»³⁵:

Սիմոն Զավարյան մտածողի սոցիալական փիլիսոփայության առավել սեղմ շարադրանքը հանդիպում ենք Խրիմյան Հայրիկի հուշարկավորության ժամանակ նրա արտասանած ճառի մեջ: Մասնավորապես, բնութագրելով հայ մեծ կաթողիկոսի հավատո հանգանակը, Զավարյանը շարադրում է, փաստորեն, սեփական հավատամքը. «Հասարակական արդարությունը մարդկանց մեջ կիրականանա միայն այն դեպքում, երբ արտոնյալների տեղ ինքը՝ ժողովուրդը կը կառավարե իր բոլոր գործերը, երբ կյանքը կազմված կլինի այլ հիմքերի վրա, երբ կվերանան մրցումը, անսահման մասնավոր սեփականության իրավունքները, երբ կուժեղանա կապը աշխատավորների մեջ, երբ կզարգանան ընկերական ձեռնարկությունները, երբ ամբողջ աշխատանքը և կյանքը հաստատված կլինի բոլոր աշխատավորների համագործակցության, ընկերվարական սկզբունքների վրա»³⁶:

Եթե ընթերցողի մեջ առաջացավ ուտոպիականության տպավորություն, ապա որպես հակակշիռ ծանոթանանք այն նախագծին, որ Սիմոն Զավարյանը պատահատել էր (1906 թ.) Անդրկովկասի հայ գյուղերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի հանգամանալից ուսումնասիրության համար: Նրա համար անվիճարկելի ճշմարտություն է այն, որ հանրային կյանքի վերափոխումները պետք է հենվեն իրական կյանքի համակողմանի ուսումնասիրության վրա. «Վաղույս մեր անելիք բարեփոխութիւնների նկատմամբ՝ ղեկավարելով աւելի առաջադէմ երկիրների մշակած

31 Ս. Զավարյան, Ընտրություններու շուրջ // Երկեր, Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1991, էջ 103:

32 Անդ., էջ 102 – 103:

33 Անդ., էջ 100:

34 Անդ., էջ 101:

35 Անդ., էջ 104:

36 Ս. Զավարյան, Դամբանական ճառ Խրիմյանի դագաղի վրա // Երկեր, Եր., 1991, էջ 148:

հայեցակետներով, մենք, այնուամենայնիվ, յենած կը լինենք մեր իրական կեանքի պահանջների վրայ, կ'ունենանք անհրաժեշտ չափով թեր մեր առաջ դրած կոնկրետ հարցերին պատասխանելու համար»³⁷: Ընդ որում, գյուղերի վիճակի, գյուղական ընտանիքների կազմի, բյուջեի ձևավորման և ծախսերի վերաբերյալ իր հարցարաններն առաջարկելով, Զավարյանը մեթոդապես կողմնորոշում է հետազոտողներին՝ հորդորելով խուսափել մակերեսային ընդհանրացումներից, այլ սոցիալական երևույթների բացատրության մեջ որոնել, գտնել պատճառահետևանքային կապերը և ըստ դրանց անել եզրահանգումներ. «Ուսումնասիրությունը չպիտի ըլլայ միայն տնտեսական երևույթներու բարելսիզ նկարագրությունը ոչ այլ լուսանկարչությունը: Հետազոտողը ջանալու է միշտ գտնել գոյություն ունեցող երևույթներու պատճառը, ցոյց տալ այն կայն ու փոխազդեցությունը որ կայ այլևայլ ճիւղաորումներու մէջ»³⁸: Եվ նկատենք, որ Զավարյանի ռուսերեն երկու հրատարակումները՝ նվիրված Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի գյուղատնտեսության վիճակին (1899 թ.) և Ղարաբաղի տնտեսական պայմաններին ու 1906–1907 թթ. սովին³⁹, լավագույն օրինակ կարող են ծառայել սոցիալական երևույթների պատճառների մանրակրկիտ պարզաբանման: Հումանիտար ճանաչողության ասպարեզում հատկապես արգասաբեր է պատմահամեմատական մեթոդը, ինչի մասին է Զավարյանի հետևյալ դատողությունը. «Երևույթներու ազդակները ճշտելու համար՝ քննելու է թէ ինչ փոփոխություններ առաջ կու գան կեանքի մէջ՝ ժամանակի ընթացքին: Ներկայի համեմատելու է միշտ անցեալի հետ, որպէսզի կարելի ըլլայ գուշակել, նախատեսել մտաւոր ապագան»⁴⁰:

Գիտականության պահանջի կողքին Զավարյանը շատ ուշագրավ մի նկատառում է հայտնել, որն այսօր էլ մեթոդաբանական բացառիկ նշանակություն ունի սոցիալական հետազոտություններում: Խոսքը ուսումնասիրության օբյեկտի հակադարձ ազդեցության մասին է բուն ուսումնասիրողի վրա, երբ փոխվում են վերջինիս նախնական պատկերացումներն օբյեկտի վերաբերյալ: Մեջբերենք Զավարյանի միտքն ամբողջությամբ, վստահ լինելով, որ ներկայումս Հայաստանում ծավալվող սոցիոլոգիական հետազոտություններին դա կօգնի խուսափելու երկու ծայրահեղությունից՝ մեթոդաբանական օբյեկտիվիզմից, երբ ուսումնասիրողը ուսումնասիրության սոցիալական օբյեկտը նույնացնում է բնական՝ սուբյեկտային հատկությունից զուրկ օբյեկտի հետ, և բիհեյվիորիզմի մեթոդաբանությունից, երբ ուսումնասիրողը ուսումնասիրվող օբյեկտի վարքի արտաքին դրսևորումները մեկնաբանում է ըստ սեփական ըմբռնումների. «Ոչ-պակաս գնահատելի կը լինի նիւթերի հաւաքումը և իրենց՝ ուսումնասիրողների անհատական տեսակետից,– նկատում է Ս. Զավարյանը և բացատրում, թե ինչու,– Համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջոցում հետազոտողները ոչ միայն ձեռք կը բերեն որոշ փորձառութիւն իրենց ապագայ աշխատանքների համար, այլ և կեանքի մէջ կը տեսնեն շատ բաներ, որոնց մասին առաջ երբէք չէին կասկածել, կը գտնեն բազմաթիւ կապեր ու սերտ ներդաշնակութիւն առօրեայ երևույթների ու նրանց սահմանող պատճառների մէջ: Անցնելով գիւղից-գիւղ, դիմելով հողագործից խաշնարածին, նրանք կը ճանաչեն մի քիչ մեր երկիրը, յարգանքի և ակնածութեան զգացմունքով կը լցնեն դէպի այն անկիրթ գիւղացին, որը իր հոտառութեամբ ու դարերի ընթացքում ձեռք բերած փորձառութեամբ՝ կարողացել է այդքան թափանցել բնութեան գաղտնիքների խորքը: Վերջապէս, մտիկից ճանաչելով մեր ժողովուրդը, ուսումնասիրողները կ'իրացնեն մարդկային բարոյական հարստութեան մի նոր գոհար՝ կը սիրեն – անկեղծ, անշահ սիրով կը սիրեն այն ժողովուրդը, որը ծնունդ է սնունդ է տուել մեզ, որը իր կռացած ուսերի

37 Ս. Զավարյան, Նախագիծ գիւղացի ազգաբնակչութեան տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութեան, Թիֆլիս, 1906, էջ 4:

38 Ս. Զավարյան, Ուսումնասիրութեան պէտքը և միջոցները, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 14:

39 Տե՛ս Заварян С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебобродного района Эриванской губернии и Карсской области. Тифлис, 1899; Заварян С., Экономические условия Карабага и голод 1906–1907 гг. Баку, 1907.

40 Ս. Զավարյան, Ուսումնասիրութեան պէտքը և միջոցները, նշվ. աշխ., էջ 14:

վրայ է տարել մեր կեանքի ծանրությունը և, չը նայած պատմական ու հասարակական դժոխսային պայմանների, կարողացել է դեռ ևս իր տխուր ու խելօք աչքերում պահել այնքան ինքնավստահություն, այնքան հաւատ ու լավատեսություն դէպի երջանիկ և ազատ ապագան...»⁴¹:

Իր տեսական դատողությունների և եզրակացությունների հիմնավորման մեջ Ս. Զավարյանը, **կրկնում ենք**, երբեք չի կորցնում իրականության զգացողությունը, նրան ոչ մի կերպ չի կարելի որակել իբրև հանրային իրական կյանքից կտրված ուտոպիական մտածողի: Օրինակ, նրա կարծիքով՝ «Թուրքիո նման հետամնաց երկրի մը համար» ժողովրդավարական ազատությունները, տեղական ինքնակառավարման ընդլայնմամբ քաղաքացիներին ընձեռվող ինքնուրույնությունը, հետևաբար և նրանց «քաղաքացիական առողջ զարգացումը» շատ հեռու են իրականանալուց. «Ազատությունը այստեղ սաղմնային վիճակի մեջ է, և անհրաժեշտ են երկար ջանքեր, որպեսզի քմահաճույքի վրա հաստատված վարչությունը փոփոխվի ամենքին համար հավասարապես պարտավորեցուցիչ օրենքի թագավորությամբ»⁴²:

Եվ, բնականաբար, Սիմոն Զավարյանի տեսական դատողությունները, գումարած արևմտյան որոշ պետությունների փորձի հանգամանալի դիտարկումն անխուսափելիորեն բախվում են Թուրքիայի իրողությանը, հիմք տալով զավարյանական նուրբ հեզնանքին. ««Փոսած» արևմուտքին մենք կուզենք տալ նոր օրինակ մը «ազատության». ազատություն՝ առանց ժողովներու ու մամուլի ազատության, ժողովրդական գերիշխանություն՝ առանց հավասար, ընդհանուր, համեմատական և գաղտնի ընտրական սկզբունքի. կուզենք ունենալ խորհրդարանական կենդանի և արդյունավոր գործունեություն՝ առանց քննադատության, առանց ընդդիմադրության... «Սահմանադրության» պաշտպանության անունով աստիճանաբար ոչնչացնել սահմանադրության էությունը՝ ահա «արևելքի» քաղաքագետներու վերջին գյուտը»⁴³:

Թուրքիայի ժողովրդավարական ուժերին (ոչ միայն հայերին) խոր հիասթափություն պատճառեց Իթիհատի խոստումների սին դուրս գալը. արմատական վերափոխումների փոխարեն կատարվեց սոսկ անձանց փոփոխություն, սակայն պետական մեքենայի գործելակերպը մնաց անփոփոխ. «Խորհրդարանի մեջ մենք ունինք այսօր նույն արտոնյալ, իշխող դասակարգը, որ կկառավարեր երկիրը հին ռեժիմին առեն»⁴⁴: Զավարյանը բազում օրինակներ է բերում, թե ինչպես են թուրք պաշտոնյաները խեղաթյուրում ընտրությունների սահմանված կարգը, ինչ խորամանկություններ են բանեցնում՝ հայահոծ բնակավայրերին զրկելու հայ երեսփոխան ունենալու իրավունքից, ինչպես են վերածնակերպում ընտրատարածքները թրքաբնակ վայրերին առավելություն ապահովելու նպատակով և այլն: Ուստի Զավարյանը չի վարանում հստակ ձևակերպել իրական բարեփոխումների անհրաժեշտությունը, որոնց շնորհիվ միայն բարգավաճման ճանապարհ դուրս կգան ինչպես հայերը, այնպես էլ ողջ Թուրքիայի հասարակությունը. «Մեզի համար կասկած չկա, ամեն պարագայի տակ, թե ճահճային «անդորրությունը», գերեզմանային «լուծությունն» ու «յավաշ-յավաշի» փիլիսոփայությունը չեն, որ կրնան փրկել մեզ: Արագ, կտրուկ, **դեմոկրատիկ** օրենքներով ու գործերով է միայն, որ վերջ կարելի է դնել մեր աղքատության ու հետամնացության՝ ապահովելով միանգամայն և մեր ազատագրությունը, մեր գոյության իրավունքը»⁴⁵:

Պատահական չէ, որ 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո, ինչպես նկատում է Ս. Զավարյանը, հայերի արտագաղթը Թուրքիայից դեպի Ամերիկա բնավ էլ չթուլացավ, այլ, ընդհակառակը, ավելի մեծ թափ հավաքեց: Զավարյանը դա արձանագրում է «Հոսանք մը և իր պատճառները» աշխատության մեջ,

41 Ս. Զավարյան, Նախագիծ գիւղացի ազգաբնակչության տնտեսական վիճակի ուսումնասիրության, նշվ. աշխ., էջ 4-5:

42 Ս. Զավարյան, Ապակեդրոնացում, նշվ. աշխ., էջ 32:

43 Զավարյան Ս., Ընտրություններու շուրջ, էջ 105:

44 Անդ., էջ 136:

45 Անդ., էջ 138:

վիճակագրական տվյալների հանգամանալից և սթափ վերլուծությամբ: Իհարկե, ընդունում է հեղինակը, արտագաղթը կա բոլոր երկրներից, և արտագաղթում են ոչ միայն հայերը, սակայն Թուրքիայի պես «աղքատ, տգետ, կամայական» երկրում ազգային խտրականությունը, թուրք պաշտոնյաների կամայականությունները, անարդարությունները, ճնշումը, հյուժիչ հարկազանձումը պարզապես այլ ելք չեն թողնում, այնպես որ, որքան էլ ինքնին բացասական երևույթ է հայրենիքից հեռանալը, բայց դա նաև «դրական արդյունք» է, փրկության ճանապարհ (և բառիս բուն իմաստով այդպես էլ եղավ մինչև 1915 թվականը արտագաղթածների համար): Տվյալ խնդրի կարգավորման մասին Զավարյանի ընդհանրական եզրակացությունն է. «Երբ Թուրքիո, Ռուսիո և ուրիշ հետադեմ երկիրներու մեջ պաշտոնյաներու կամայականության տեղ կհաստատվի բոլորին համար ալ հավասար պարտադիր, **կենդանի** օրենքի իշխանությունը-առանց կրոնական-ազգային հովանավորություններ վերապահելու այս կամ այն տարրին-Ամերիկա գաղթելէ կդադրին այն հազարավոր հրեաները, իռլանդացիները, լեհերը, հայերը, որոնք կփախչին այսօր ազգային, կրոնական խտրություններն և պաշտոնյաներու բռնություններն»⁴⁶:

Զավարյանի կարծիքով՝ «անհատ-հասարակություն», «ժողովուրդ-պետություն» փոխհարաբերությունների ժողովրդավարական կարգավորման բնականոն հիմքը բոլոր քաղաքացիների համար մատչելի ազատության ապահովումն է: Մեփական երկրում իրեն լիարժեք անձ զգացողը թե՛ գիտակից քաղաքացի է, թե՛ բարեխիղճ հարկատու, թե՛ համայնքի գործունյա անդամ, թե՛ եռանդուն գործավոր: Ուստի Զավարյանը ընթերցողին հանգեցնում է հետևյալ ճշմարտությանը. «Չեն հիշեր ո՛ր, բայց կարդացած են հեղինակավոր անձի մը կարծիքը, թե **շտրիիվ մարդուս հոգեկան տարբեր տրամադրության**, հոռմեական շրջանին մեջ, **մեկ** ազատ արհեստավոր կամ երկրագործ, կաշխատեր ու կարտադրեր երկու **քոլոնի** (կիսաստրուկ, կիսարար) և երեք ստրուկի չափ»⁴⁷: Եվ պատճառը, հարկ է համարում բացատրել Զավարյանը, ոչ թե մկաններն են, կամ ուղեղը, այլ ազատ լինելու զգացողությունը. «Տարբերությունը միայն **եռանդին** մեջն էր, որ մարդուս ստրուկ ըլլալու պարագային մեռած է, կիսաստրուկ վիճակի մեջ՝ կիսարթուն, իսկ կատարյալ ուժ կստանա միայն անհատի ազատության պարագային»⁴⁸:

Զավարյանական սույն բանաձևը, անտարակույս, կիրառելի է մեր հանրային կյանքի կազմակերպման բոլոր տեսակների պարագայում: Այսօր էլ մեր երկրում ծավալվող ժողովրդավարացման գործընթացները, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, կազմակերպական տարատեսակ փոփոխությունները, որ հաճախ ի սկզբանե պարզապես հոչակվում են «բարեփոխումներ», կարող են այդ բնութագրմանն արժանանալ միայն այն պարագայում, երբ, բեկվելով հասարակության անդամների հոգեբանության ուսանյակում, նրանց մեջ իսկապես կբորբոքեն «նախաձեռնության ոգին», կտրամադրեն «ինքնագործունեության», իրական հնարավորություն կընձեռեն ազատորեն մասնակցելու անհատական և հանրային կյանքի բարեփոխումներին, իրենց գիտակցական ու շահագրգիռ համամասնակցությունը բերելու բոլոր մակարդակներում համայնքային և համապետական խնդիրների արդյունավետ լուծմանը:

Վալերի Ա. Միրզոյան – գիտական հետաքրքրությունները, սոցիալական փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա, կառավարաբանություն, ճարտասանություն, լեզվական քաղաքականություն, հայ կառավարչական մտքի պատմություն:

Գիտական հրապարակումների ընդհանուր քանակը՝ 280:

46 Ս. Զավարյան, Հոսանք մը և իր պատճառները // Երկեր, Եր., 1991, էջ 94:

47 Անդ., էջ 87-88:

48 Անդ., էջ 88:

Summary

SIMON ZAVARYAN ABOUT DEMOCRATIZATION ROUTES OF PUBLIC ADMINISTRATION

On the occasion of the 150th anniversary

Valeri A. Mirzoyan

Key words – Simon Zavaryan, diversity, minority, decentralization, democracy, self-government, power, liberty, participation, progress

In this article, theoretical heritage of Armenian prominent public figure Simon Zavaryan (1865–1913) is discussed in the frame of social-philosophical problems of democratization of public administration. Un particular, on the conditions of contemporary globalization, that reveals not only previously unprecedented opportunities for states of mutual enrichment by the experiences of public administration, but also could lead toward serious danger of loss cultural identities, in such conditions has exceptional importance the principle developed by Zavaryan on harmonious co-ordination of diversity and uniformity in the organization and management of public life. There are some other Zavaryan's principles of socio-political characters – provision of real democracy by having regard to the opinion of the minority, creation of social institutions for deterrence of officials at different levels, amplification of local self-government bodies, deepening citizen motivation to participate on decision process of the widest possible problems of public administration.

Резюме

СИМОН ЗАВАРЯН – О ПУТЯХ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ

К 150-летию

Валерий А. Мирзоян

Ключевые слова – Симон Заварян, разнообразие, меньшинство, децентрализация, демократия, самоуправление, власть, свобода, соучастие, прогресс.

В статье теоретическое наследие выдающегося общественно-политического деятеля Симона Заваряна (1865–1913) анализируется в аспекте социально-фило-софских проблем демократизации публичного управления. В частности, в условиях нынешних процессов глобализации, которые не только открывают невиданные доселе возможности взаимообогащения разных государств управленческим опытом более развитых стран, но также и серьёзной угрозой потери собственной культурной самобытности, исключительно важна постановка С. Заваряном проблемы гармонического сочетания единообразия и разнообразности в организации и управлении общественной жизни. Социально-политический аспект той же проблемы – это разработанные Заваряном принципы обеспечения реальной демократии путём учёта мнения меньшинства, рациональной децентрализации властных структур, создания общественных институтов сдерживания попыток злоупотребления властью чиновников разных уровней, усиления роли органов самоуправления, углубления мотивации граждан к соучастию в решении возможно широкого круга проблем публичного управления.